

УДК 791.071.1:821.161.2]Довженко:791(477)“19”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2024.04.076>

МЕХ НАТАЛІЯ

докторка філологічних наук, професорка, завідувачка відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

МЕKH NATALIYA

a Doctor of Philology, a professor, a head of the Screen, Stage Arts and Culturology Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

Бібліографічний опис:

Мех, Н. (2024). Логосвіт Олександра Довженка в українському аудіовізуальному просторі. *Народна творчість та етнологія*, 4 (404), 76–82.

Mekh, N. (2024). Logoworld of Oleksandr Dovzhenko in the Ukrainian Audiovisual Space. *Folk Art and Ethnology*, 4 (404), 76–82.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ЛОГОСВІТ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА В УКРАЇНСЬКОМУ АУДІОВІЗУАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ

Анотація / Abstract

Стаття є спробою осмислення логосвіту Олександра Петровича Довженка. Про нього написано дуже багато. І це не дивно, адже О. Довженко є знаковою постаттю українського культурного простору, відомий далеко за межами нашої країни, визнаний у світі кінорежисер і письменник. 10 вересня цього року минуло 130 років від дня його народження.

Будь-яка мисляча людина з часом починає виходити на вічні питання. Ці питання в Олександра Довженка, безсумнівно, виникали. Ба більше, фактично вся його багатогранна творчість, його логосвіт як зосередження у свідомості абстрактних понять духовної сфери пронизані саме цими вічними питаннями.

У розвідці розглянуто, як у легендарній та оспіваній багатьма «Землі» О. Довженко ставить собі та глядачеві питання, на яке кожен має дати відповідь... Від того, яку відповідь ми дамо, і буде залежати подальше наше світобачення, діяльність та, зрештою, життя загалом.

У дослідженні зацентовано увагу на ставленні Олександра Петровича до людей, до навколишнього середовища, до життя загалом. Про це можемо дізнатися з автобіографічної повісті «Зачарована Десна», написану вже значно пізніше (1956), коли Довженко був на чужині та мріяв про повернення в рідну Україну, у дороге серцю село на Чернігівщині, де пройшли його дитячі роки, де він мав таку науку про вічні цінності, яка й вилилась згодом на папір

осанною рідному чернігівському краю та простим селянам, людям праці, носіям традиційних цінностей, що поважають та плакають рідну культуру й славетну історію.

Олександр Довженко мав козацьке коріння, не покріпачене, вільне. Був вояком Армії УНР, а згодом активним учасником творчого осередку Одеської кінофабрики; прагнув створити власне творче об'єднання, що не корелювало з баченнями центральної влади, яка воліла знищити будь-які прояви й натяки на національну самобутність та незалежність. О. Довженко був і лишається одним із найяскравіших представників українства не лише того часового зрізу, коли жив і творив. Він своєю творчістю продовжує впливати на прийдешні покоління талановитих митців.

Українську ідентичність, це українське зерно, яке, попри страждання, ніс своєю творчістю режисер-мислитель, його філософські посили, підтекст його творів, глибинні сенси та актуальні для мислячої людини питання, його ціннісні орієнтири, що їх майстер транслював майбутнім поколінням, усе це немарно... Заколосяся нива майбутньої вільної і незалежної України, яка стала духовним прикладом незламності, волелюбності та духовної величч для всього світу.

Ключові слова: кіноповість, український кінопростір, аудіовізуальний простір, ціннісні орієнтири, кінотекст, кінооповідь.

The article is an attempt to understand the logoworld of Oleksandr Petrovych Dovzhenko. A lot has been written about him. And this is not surprising, because O. Dovzhenko is an iconic figure of the Ukrainian cultural space, known far beyond the borders of our country, a world-recognized film director and writer. This year the 130th anniversary of his birth will be celebrated on September, the 10th.

Any thinking person, over time begins to address eternal questions. Oleksandr Dovzhenko undoubtedly had these questions. Moreover, in fact, all of his multifaceted heritage, his logoworld, as a concentration in the mind of abstract concepts of the spiritual sphere, are permeated precisely by these eternal questions.

It is considered in the study how in the legendary and praised by many *Earth* O. Dovzhenko asks himself and the viewer a question to which everyone must answer independently... Our future worldview, activity and, ultimately, life in general will depend on what answer we give.

Attention is focused in the article on the attitude of Oleksandr Petrovych to people, to the environment, to life in general, which we can learn from the autobiographical story *Enchanted Desna*, written much later (1956), when Dovzhenko was abroad and dreamed of returning to his native Ukraine, to the village dear to his heart in the Chernihiv region where his childhood years were spent, where he had such a knowledge of eternal values, which has been transferred on paper later as a hymn to his native Chernihiv region and simple peasants, working people, bearers of traditional values, who respect and cherish their native culture and glorious history.

Oleksandr Dovzhenko has Cossack roots, not enslaved, free. He was a soldier in the Army of the Ukrainian People's Republic, and later an active member of the creative center of the Odesa Film Factory; he has been aimed at the formation of his own creative, progressive and free-thinking association without correlation with the visions of the central government, which preferred to destroy any manifestations and hints of national identity and independence. O. Dovzhenko has been and remains one of the brightest representatives of Ukrainianhood not only of the time period when he lived and worked, but his work continues to influence future generations of talented artists.

Ukrainian identity, this Ukrainian seed, which, despite the suffering, the director-thinker has carried with his creativity, his philosophical messages, the subtext of his works, the deep meanings and questions relevant for a thinking person, his value orientations, which the master transmitted to future generations, all this is not in vain... The cornfield of the future free and independent Ukraine, which has become a spiritual example of indomitability, love of freedom and spiritual greatness for the whole world has grown.

Keywords: film story, Ukrainian film space, audiovisual space, value orientations, film text, film narration.

Вступ. Видатні постаті завжди приваблюють сучасників і нащадків. Люди, яким своєю творчістю вдалося полонити серця мільйонів, – це неординарні та непересічні творці. Таким був і Олександр Петрович Довженко. 10 вересня цього року минуло 130 років від дня його народження.

Про Олександра Довженка написано дуже багато. І це не дивно, адже він є зна-

ковою постаттю українського культурного простору, відомий далеко за межами нашої держави, визнаний у світі кінорежисер та письменник.

Наше прочитання його спадщини, особливо на тлі сучасних подій, не претендує на істину в останній інстанції, проте кілька акцентів дозволимо собі подати на широкий загал.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка мисляча людина з часом починає виходити на вічні питання, питання, які не лежать в площині буденної суєти суєт... Ці питання в Олександра Довженка, без сумніву, виникали. Мало того, фактично вся його багатогранна творчість, його логосвіт (як зосередження у свідомості абстрактних понять духовної сфери) пронизані саме цими вічними питаннями...

Так, у легендарній та оспіваній багатьма «Землі» О. Довженко ставить собі та глядачеві питання, на яке кожен має дати відповідь... Від того, яку відповідь ми даємо, і буде залежати подальше наше світобачення, діяльність та, зрештою, життя загалом.

Ми вважаємо центральним питанням кіношедевр «Земля» питання: «ЧИ Є БОГ?»...

Олександр Довженко починає свою розповідь із мальовничих картин достиглого врожаю на сільських полях та зі сцени в яблуневому саду, де зібралася родина хлібороба Трубенка, із прохання Петра до свого помираючого друга Семена... Це прохання про вісточку, яку Семен має послати з того світу, куди він ось-ось має відправитися. І Семен обіцяє це зробити, але з уточненням: «...якщо можна буде». Просить дати йому яблуко, милується дітьми й тихо відходить у кращі світи...

Переглянувши художній кінотекст, особливо звернувши увагу на різні почуття від двох схожих за темою, але протилежних за авторськими посилами сценах, згадується біблійний образ багатія з притчі про багатія та Лазаря, який просить Авраама, щоб той послав Лазаря явитися до його братів та застерегти їх від гріхів і перспективи потрапити в пекло, де вже перебуває та страждає він сам...

Авраам йому відповідає: «У них є Мойсей та пророки.. нехай слухають їх». Але колишній багатій продовжує благати: «Ні, отче Аврааме! Але коли хто з мертвих прийде до них, покаються». На ці благання Авраам каже: «Якщо Мойсея і пророків не слуха-

ють, то хоч би хто із мертвих воскрес, не повірять»...

Отже, будь-хто з того світу не може повернутися та свідчити... Але людина має вибір, вільний вибір – вірити в те, що вважає правильним. Людина має СВОБОДУ вибирати те, у що вона вірить.

І ПО ВІРІ ВАШІЙ ДАСТЬСЯ ВАМ...

Як глибокий мислитель, Олександр Довженко не міг не замислюватися над цими вічними питаннями, ба більше, не міг ці питання оминати у своїй творчості...

Сцена біля померлого Василя, де збирається родина, як на початку кінооповіді біля його діда Семена, відрізняється суттєво від попередньої... Біля Василя відсутнє головне, що незримо було присутнє біля старого Семена...

У картині О. Довженко демонструє перед нами ніби два світи: світ з Богом та світ без Бога...

Особливо сумними є моменти світоглядного вибору, який робить Опанас (син Семена та батько Василя), вибору, що матиме наслідки у вічності... Довженко зображає священника, який хоче виконати свій духовний і людський обов'язок – відспівати загиблого сина Опанаса Василя, рветься у двері, чекає та наштотхується на вибір батька, проти якого неможливо нічого вдіяти. Трагізм ситуації, що в ній опинилися герої, підсилений музичним супроводом геніального Левка Ревуцького...

Отже, вибір зроблено Опанасом... Він не залишає шансів своєму синові, який уже не може робити власного вибору, батько робить цей вибір за сина... Вибір на користь нового життя без Бога... Незважаючи на свій вік, виховання в традиційних патріархальних цінностях... Так, ніби ображений на все та всіх...

Старенький пан-отець, якого Олександр Довженко зображає не так однозначно, як хотілося б бачити владі, прості літні жінки, які хрестяться та плачуть, спостерігаючи, як великими колонами йдуть жителі села,

особливо молодь, та співають нових пісень, проводячи в останню путь Василя...

О. Довженко вкладає в уста однієї із цих літніх жінок ключове питання, яке він виносить на широкий загал: «... якщо Бога немає, А якщо є?».

Говорять, а якщо Бог є?...

Це наче й не особливо помітне, але головне питання, яке хвилює митця.

Якщо Бог є, то наслідки від усього шаленства, що його роблять герої стрічки, буде... І буде не лише для них самих, а й для їхніх нащадків...

Пан-отець зображений Довженком як надзвичайно трагічна постать. У кінооповіді «Земля» відсутнє висміювання, яким більшовики потім почнуть боротьбу зі служителями Церкви. Тут показаний щирий біль та протест людини, котра бачить нехтування Божими законами й заповідями. Анафеми, що їх накладає пан-отець, – це страшні передвісники майбутніх бід та страждань покоління, яке свідомо обирає життя без Бога...

Фільм 1930 року, і вже зовсім скоро приходить страждання у вигляді Голодоморугеноциду від нової влади, влади більшовиків, які заперечили існування Бога, руйнували храми, примушували молодь та дітей зрікатися традицій та християнських поглядів... І сьогодні, коли минуло багато десятиліть, ми бачимо, до чого це все призвело...

Трагізм полягає в тому, що за понад десять років нової влади вдалося надломити, але ще не знищити остаточно ті християнські традиції, які сповідували українці. І це все відчуває геніальний режисер та намагається донести до уважного глядача, до того глядача, який може вловити цей натяк, адже тоталітарний монстр почав панувати в головах багатьох, почав ламати долі, руйнувати душі... відбувається те, про що ми читаємо в «Золотому гомоні» Павла Тичини:

*У золотому гомоні над Києвом,
Над всією Вкраїною –
Кряче.*

О, бездушний пташе!

*Чи це не ти розіп'яття душі людської
Століття довбав?*

Століття.

Чи не ти виймав живим очі,

Із серця віру?

Із серця віру.

Чого ж тобі тепер треба

В години радості і сміху? [див.: 2].

Олександр Довженко фіксує у своєму кінофільмі «Земля» ці два різні світи – світ старий з його традиційними цінностями та світ новий з його примарною радістю та зловісним сміхом, світ темний, де із серця виймають віру, де людина потрапляє в страшну вирву й шансів на порятунок, прозріння та духовне зростання майже не лишається. Майже... але...

Дослідник творчої спадщини О. Довженка кінознавець Роман Росляк зауважує, що, «судячи з архівних документів, ДПУ УСРР активно зацікавилася О. Довженком наприкінці 1920-х років. Однак цей інтерес слід розглядати в широкому плані, зокрема, у контексті масштабної боротьби радянської влади з проявами «українського буржуазного націоналізму та сепаратизму».

До носіїв націоналізму було зараховано Українську автокефальну православну церкву, що є «могучим оплотом націоналізму и отличным агитационным орудием», а також Всеукраїнську академію наук, яка зібрала навколо себе «компактную массу бывших видных деятелей УНР». Під підозру автоматично потрапляли література та мистецтво (особливо ж сфера кіно як потужний і масовий засіб агітації та пропаганди).

О. Довженко цілком відповідав зазначеним «критеріям». На той час кінорежисер уже зняв свій фільм «Звенигора», що вивів його на провідні позиції не лише в радянському, а й світовому кіномистецтві (наступні його два фільми «Арсенал» і «Земля» лише підтвердили художній талант митця), а це не могло не привернути уваги спецслужб. «Розпочинається активна агентур-

но-оперативна розробка кінорежисера» [3, с. 4–5]. Безжална тоталітарна система, де майже кожен митець, який має дар творити високохудожні культурні продукти, викликає підозру, стає мішенню для випробувань, перевіряється на міцність, перебуває перед страшним вибором, потрапляє в пастку системи.

Розголос та неоднозначна реакція, дискусії розгортаються після виходу кіношедевра «Земля» на широкий екран. Митця найбільш вражає фейлетон Дем'яна Бедного «Філософи». Він фактично приголомшив режисера. «Вердикт тогочасного кремлівського “спікера” <...>, вочевидь, виражав погляд керівництва країни: Довженко є носієм цінностей селянського укладу життя, який і планувалося знищити. Фільм оповідав не про колективізацію, а про <...> те, що Відродження нації і людства може здійснитися тільки тоді, коли поважаються закони Природи і Буття» [3, с. 27].

Про ці вічні Духовні Закони, про ставлення Олександра Петровича до людей, до навколишнього середовища, до життя в цілому ми можемо дізнатися з автобіографічної повісті «Зачарована Десна», яка була написана вже значно пізніше (1956), коли Довженко був на чужині та мріяв про повернення в рідну Україну, в дороге серцю село на Чернігівщині, де пройшли його дитячі роки, де він мав таку науку про вічні цінності, яка й вилилася згодом на папір гімном рідному чернігівському краю та простим селянам, людям праці, носіям традиційних цінностей, що поважають та плекають рідну культуру й славетну історію. Письменник і режисер так описує простих людей, їх світогляд, їх стосунки з Богом на сторінках свого твору: «Не вдаючись глибоко в історичний аналіз деяких культурних пережитків, слід сказати, що у нас на Вкраїні прості люди в Бога не дуже вірили. Персонально вірили більш у Матір Божу і святих – Миколая-угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона. <...> Самого ж Бога не те щоб не визнавали, а просто з делікатності не наважувались утруждати

безпосередньо. Прості люди хорошого виховання, до яких належала і наша сім'я, повсякденні свої інтереси вважали по скромності не достойними божественного втручання.

Тому з молитвами звертались до дрібніших інстанцій, до того ж Миколая, Петра та інших. У жінок була своя стежка: вони довіряли свої скарги Матері Божій, а та вже передавала Сину чи Святому Духу – голубу» («Зачарована Десна») [1].

Родина Довженків – у центрі кіноповісті. Особливою любов'ю та шаном наділяє Олександр Петрович образ свого дідуся. Ми зачитуємося рядками, що віють теплом і щирістю дитячого серця: «У нас був дід дуже схожий на Бога. Коли я молився Богу, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібнофольгових шатах, а сам дід лежав на печі і тихо кашляв, слухаючи своїх молитов.

У неділю перед богами горіла маленька синенька лампадка, в яку завжди набиралось повно мух. Образ святого Миколая також був схожий на діда, особливо коли дід часом підстригав собі бороду і випивав перед обідом чарку горілки з перцем, і мати не лаялась. Святий Федосій більш скидався на батька. Федосію я не молився, в нього була ще темна борода, а в руці гирлига, одягнена чомусь у білу хустку. А от Бог, схожий на діда, той тримав в одній руці круглу сільничку, а трьома півками другої неначе збирався взяти зубок часнику» («Зачарована Десна»).

Цей образ рідного дідуся нагадує образ діда в кіноповіді «Земля». Перекидаючи місток між часовими зрізами культури – 1930-ті та 1950-ті роки, – фіксуємо певні паралелі, схожі ситуації та глибокі філософські роздуми над людською природою, вибором людини та життям у цілому. У кожному із цих творів є згадки про Бога та акценти й натяки на два світи. І ось герої, які обирають світ без Бога, – це не лише Опанас із фільму «Земля», але й у певний період життя батько Олександра Довженка, якого режисер у «Зачарованій Десні» також змальовує в його розпачі й горі таким, що робить страш-

ний вибір за своїх малих синів... Образа на Бога, вигнання з двору священника та рішення ховати діток самотужки. Усе це бачив Олександр Довженко в дитячі роки. І цей автобіографічний епізод, звісно, міг стати поштовхом для створення образу Опанаса. Саме стосунки з Богом цього персонажа, його поведінка, страшний розпач потрапили до всесвітньо відомого художнього полотна 30-х років.

Проте далі на сторінках автобіографічної повісті, яку читач побачив у 1956 році, письменник подає слова батька про Бога, які можна трактувати досить однозначно – він не проти Бога:

*«Батюшко, і ви, дяче, і ти, паламарю, давайте щодо сповідання віри уговоримось одразу: **я не проти Бога**, – весело сказав мій батько, притягаючи до човна арканом напівутоплену телицю. – Сашко, хватай її роги. Держи, не бійся! Я підведу аркан під черво... **Не проти Бога я**, духовні люди, не проти Паски і навіть не проти Великого посту. Не проти воля його, і осла його, і всякого скота його... І коли я часом гнівлю Його всесильне, всеблагее, всевидящее Око, так це зовсім не тому, що я в нього не вірую чи вірую в якогось іншого бога»* («Зачарована Десна») [1].

Певним антиподом до образу дідуса в «Зачарованій Десні» виступає прабабуся Марусина, яка проклинала не лише малого Сашка за найменшу провину, а й все та всіх, залежно від ситуації. Ця ганебна звичка була в неї другою натурою та була прописана в її підсвідомість. Мабуть, тому хлопцю після її смерті здавалося ніби все розвиднілося навкруги, у хаті посвітлішало й стало спокійніше та радісніше жити: *«На якусь мить настала тиша. Над хатою піднялись у небо голуби, знаменуючи мир і благодать»* («Зачарована Десна») [1].

О. Довженко із самого дитинства здатен був тонко відчувати гармонію та щастя життя, насолоджуватися благодатною тишею, цінувати життя як дар та благо.

Він помічав красу природи, світлі та радісні фарби, що карбувались в його пам'яті та згодом виринали у творчості прекрасними, неймовірно проникливими образами. Його заповіт прийдешнім поколінням звучить як дружня порада людини з великим люблячим серцем: *«Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ. Дивно й жалісно часом думати, що нема у нас сили і ясності духу проїнятися щоденним розумінням щастя життя, мінливого в постійній драмі й радості, і що так багато краси марно проходить мимо наших очей»* («Зачарована Десна») [1].

Висновки. Олександр Петрович Довженко – відомий на весь світ кіномитець – мав козацьке коріння, не покріпачене, вільне. Був вояком Армії УНР, а згодом активним учасником творчого осередку Одеської кінофабрики; прагнув створити власне творче об'єднання, що не корелювало з баченнями центральної влади, яка воліла знищити будь-які прояви й натяки на національну самобутність та незалежність. О. Довженко був і лишається одним з найяскравіших представників українства не лише того часового зрізу, коли жив і творив. Своєю творчістю він продовжує впливати на прийдешні покоління талановитих митців.

Українську ідентичність, це українське зерно, яке, попри страждання, ніс своєю творчістю режисер-мислитель, його філософські посили, підтекст його творів, глибокі сенси та актуальні для мислячої людини питання, його ціннісні орієнтири, які майстер транслював майбутнім поколінням, усе це немарно... Заколосилася нива майбутньої вільної та незалежної України, яка стала духовним прикладом незламності, волелюбності та духовної величчя для всього світу.

Джерела та література

1. Довженко О. П. Зачарована Десна: щоденник, кіноповість, оповідання. Харків : Фоліо, 2017. 601 с.
2. Мех Н. О. Етос українського народу: ціннісні домінанти українського культурного простору. Київ, 2022. 187 с.
3. Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб : зб. архів. док. : у 2 т. / передм., упоряд., комент., прим. Р. Росляк; вступ. ст. С. В. Тримбач, Р. В. Росляк. Київ : Ліра-К, 2021. Т. 1. 1919–1940 pp. 750 с.

References

1. DOVZHENKO, Oleksandr. *Enchanted Desna: Diary, Film Story, Short Story*. Kharkiv: Folio, 2017, 601 pp. [in Ukrainian].
2. MEKH, Nataliia. *Ethos of the Ukrainian People: Value Dominants of the Cultural Space*. Kyiv, 2022, 187 pp. [in Ukrainian].
3. ROSLIAK, Roman, compiler. *Oleksandr Dovzhenko. Documents and Materials of Special Services: Collected Archival Documents: In Two Volumes*. Commented and annotated by Roman ROSLIAK, prefaced by Serhii TRYMBACH, Roman ROSLIAK, 2021, vol. 1. 1919–1940, 750 pp. [in Ukrainian].

Отримано / Received 10.08.2024

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 05.12.2024